

De Schotsman van Woubrugge

En

Wedergeboorte en geloof bij Alexander Comrie

door

Ds. A. Moerkerken

De Schotsman van Woubrugge door ds. A. Moerkerken werd in vijf delen gepubliceerd in *De Saambinder* op 27 februari, 6 en 13 maart en 3 en 10 april 1997.

Wedergeboorte en geloof bij Alexander Comrie door ds. A. Moerkerken werd in vijf delen gepubliceerd in *De Saambinder* op 5, 12, 19 en 26 juni en 3 juli 1997. Dit bestand is fotografisch overgenomen van de genoemde uitgaves. Deze zijn ook te downloaden op Digibron.nl.

© 2024 – NordPublisher

NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij digitaal, elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever: nordpublisher@outlook.com.

Inleiding

Een 'Schotsman'. Zo noemde hij zichzelf wel eens. Onder zijn geschriften vermeldde hij soms: 'Scoto-Brittannus', de Schotse Brit. We doelen nu op Alexander Comrie. Van geboorte een Schot, was hij op ongeveer twintigjarige leeftijd naar Nederland gekomen. Zo'n achtendertig jaar mocht de gemeente van Woubrugge hem als herder en leraar hebben. Hij had een zeer vruchtbare pen. Comrie's geschriften zijn voor velen tot zegen en onderwijs geweest. Reeds eerder werd in ons kerkelijk blad over hem geschreven, onder anderen door ds. A. Vergunst. Omdat er echter naar onze mening geen enkele theoloog voor onze gemeenten zoveel betekenis heeft gehad als juist Comrie (zeker ook door de invloed van ds. G.H. Kersten), is het goed om steeds weer op deze Schots-Nederlandse theoloog en zijn betekenis terug te komen. We willen er in een vijftal artikelen wat dieper op ingaan. De bedoeling is, vooral een korte bespreking te geven van de levensloop van Comrie en van zijn voornaamste geschriften.

Zijn jeugd

Alexander Comrie is op 16 december 1706 geboren te Perth in Schotland. Merkwaardig genoeg vermeldt Comrie zelf ergens als zijn geboortjaar 1708 (in zijn 'lijkrede' voor de heer Cornelius van Schellingerhout, 1749, blz. 25). Dr. A.G. Honig, die in 1892 een uitstekend proefschrift heeft geschreven over Comrie, houdt dit echter voor een vergissing. Comrie's overgrootvader van moeders zijde was de bekende, reeds op 22jarige leeftijd gestorven prediker Andrew Gray (1633-1656). Interessant is dat Rachel Baillie, Comrie's overgrootmoeder, na het overlijden Gray is hertrouwd met de bekende George Hutcheson. Het huwelijk van Comrie's moeder met Patrick Comrie was haar tweede huwelijk; haar eerste man, bij wie zij twee kinderen had, heette James Drummond.

Comrie is sober in het spreken over zijn jeugd. Duidelijk is dat hij reeds in zijn vroege jeugd is gevormd op godsdienstig gebied tot wat hij later worden zou. Hij schrijft ergens dat het altoos zijn "zucht en beede" is geweest, nadat hij de vrije genade Gods aan hem, een der grootste zondaren, geproefd en gesmaakt had, dat God hem "nauwe aan de Leere der Reformatie geliefde te houden". Zijn geest werd gevormd door de Catechismus van de Schotse kerk. God gebruikte onder anderen ook "beide de broederen de groote Erskines" tot onderwijs in zijn jeugd. Opmerkelijk is dat hem reeds in zijn jonge jaren in Schotland een afkeer werd bijgebracht van de leer van 'Saumur', een Franse theologische hogeschool waarop we in de loop van deze artikelen nog even hopen terug te komen. Deze afkeer zal in zijn latere werken, niet het minst ook in het Examen van het Ontwerp van Tolerantie, een voortdurend terugkerend motief vormen. In zijn jeugd is Comrie grondig gevormd in de kennis van het Latijn, Hebreeuws en Grieks, waarschijnlijk aan het gymnasium te Perth.

Naar Nederland

Het is nog altijd niet geheel duidelijk waarom Comrie niet in Schotland naar de universiteit is gegaan en evenmin waarom en wanneer hij precies naar Nederland is vertrokken. In elk geval kwam hij in of iets na 1725 in ons land aan, rond zijn twintigste levensjaar dus. In het tweede deel van zijn Leerredenen vertelt hij hoe hij in december 1727 met een schip uit Zwartewaal op de Noordzee in een zware storm is terechtgekomen waarin hij gespaard is gebleven. Rond deze tijd treffen wij Comrie aan in Rotterdam, op het kantoor van een koopman, waarschijnlijk de bekende Adriaan van der Willigen. Het meest aannemelijk is nu dat men op het koopmanskantoor in Rotterdam al spoedig heeft gemerkt dat Comrie's eigenlijk verlangen erop was gericht, dienaar des Woords te mogen worden. Invloedrijke relaties van Van der Willigen hebben de weg tot de theologische studie voor

de jonge Schot gebaad. Hij vermeldt hen in de 'Opdracht' van zijn proefschrift wanneer hij aan het einde van zijn studiën promoveert tot doctor in de wijsbegeerte.

Theologisch student

In 1729 werd Comrie ingeschreven als student in de godgeleerdheid, merkwaardig genoeg aan de Groninger Hogeschool. De reden dat hij daar en niet te Leiden zijn studie is begonnen, zal wel zijn te verklaren door de personen en instanties die hem de nodige hulp hebben verschaft. In Groningen doceerden in die dagen vier hoogleraren in de godgeleerdheid, namelijk Antonius Driessen, Otto Verbrugge, Albertus Voget en Cornelius van Velzen. Er werd druk college gegeven; het onderwijs vond plaats in het Latijn, dat Comrie in die tijd minder moeite zal hebben gekost dan het Nederlands. Vooral Driessen en Van Velzen waren vermaard en bij velen ook berucht om hun onverdroten ijveren voor de gereformeerde belijdenis; misschien dat dit ook de reden is dat Comrie's vrienden hebben gewenst dat hij juist in Groningen zou gaan studeren. Met Driessen en Van Velzen is Comrie ook vertrouwelijk geweest. Bekend is de passage uit de Stellige en praktikale verklaring van de Heidelbergse Catechismus, waarin Comrie er bij de behandeling van Zondag 1 op wijst dat Gods kinderen geen baat meer hebben van alle letterkennis en zich met geen aangeleerde waarheden meer kunnen behelpen wanneer zij in zielsangsten komen.

Hij schrijft dan: "Ik heb dit klaar gezien in een professor, onder wie ik studeerde; die eens, terwijl ik bij hem was, zulke vreselijke zielsangsten had, dat hij, nog hier op aarde zijnde, reeds in het diepste der hel scheen te wezen, daar hij als een worm langs de grond kroop, roepende: o God! Is er nog een weg van ontkoming, maak hem mij bekend! En deze man had reeds voor die tijd zijn *Gratia Victrix* uitgegeven...."

Het betreft hier professor Driessen. Wie als hoogleraar een

student van zulke diep-persoonlijke dingen getuige laat zijn, moet wel zeer vertrouwelijke omgang met hem hebben.

Zijn studententijd heeft Comrie stellig niet met "beuzelingen en onnutte bezoeken" doorgebracht (hetgeen hij bij andere studenten vaak waarnam, zie Catechismus, Zondag 1). We moeten van het studentenleven in die tijd overigens geen al te hoge gedachten koesteren; het ging er vaak erg losbandig aan toe. In 1733 liet Comrie zich inschrijven in het Album Studiosorum in Leiden. Aan de theologische faculteit aldaar werd in die dagen gedoceerd door Taco Hajo van den Honert, Wesselius en Franciscus Fabricius. Hier volgde Comrie ook de colleges in de wijsbegeerte. In deze tak van wetenschap heeft hij de kroon op zijn studies gezet. Op 5 oktober 1734 promoveerde hij tot 'Artium liberalium Magister et Philosophiae Doctor', hetgeen betekent: meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte. Zo staat het ook aangegeven op sommige titelbladzijden van zijn werken: 'A.L.M. & Philosophiae Doctor en Predikant....' Comrie behaalde zijn titel na verdediging van zijn proefschrift, getiteld *De Moralitatis Fundamento et Natura Virtutis* (Over het fundament van de zedelijkheid en de natuur van de deugd). Het is nooit helemaal duidelijk geworden waarom Comrie een doctoraat in de filosofie heeft verkozen boven een in de theologie. Honig vermoedt om scherper en helderder te leren denken. Er is nog een andere mogelijkheid. In de tijd waarin Comrie studeerde, kwam in de wijsgerige wereld een nieuwe methode van denken op. Het is goed mogelijk dat Comrie zich juist daarom in de wijsbegeerte heeft willen bekwamen, om zo in de theologie op een bekwame wijze zijn tegenstanders te woord te kunnen staan.

Naar Woubrugge

In een buitengewone vergadering van de classis Leiden en Neder-Rijnland deed Comrie praeparatoir examen. In de classicae Acta, waarin zijn naam overigens als "Commerie" staat geschreven,

kunnen we lezen dat hij na een preekvoorstel over 2 Timotheüs 2:20, 21 werd geëxamineerd in het Hebreeuws, Grieks en in de voornaamste stukken van de geloofsleer Kort na deze vergadering ontving hij een beroep van de gemeente van Woubrugge. De classis probeerde het beroep, waarop in april 1735 het peremptoir examen volgde. Na een preekvoorstel, ditmaal over Romeinen 5:16, legde Comrie het examen af, waarbij hij zich volgens de scriba "mannelyk gequeten heeft". Deputaten en afgevaardigden hadden "in de uiterste oplettenheit" geluisterd en gevoelden na afloop "een algemeen groot en seer volkomen genoeg". Op 1 mei werd Comrie vervolgens door ds. Nicolaus Holtius van Koudekerk, met wie hij later samen het 'Examen van het Ontwerp van Tolerantie' zou schrijven, in het ambt bevestigd. De intrepreek ging over Zacharia 6:15. Nooit heeft Comrie een andere gemeente gediend dan die van Woubrugge; gedurende 38 jaar is hij haar herder en leraar geweest. Slechts één beroep van de zeven die in die jaren op hem werden uitgebracht, heeft hem werkelijk zwaar op het hart gelegen: at van de gemeente van Bommel in 1748. Toen hij in zijn hart reeds besloten had dit beroep aan te nemen werd er zoveel aandrang vanuit Woubrugge op hem uitgeoefend dat hij alsnog heeft bedankt; hij vermeldt dit zelf in de 'Opdracht' van zijn Leerredenen.

Als predikant heeft Comrie veel van zijn tijd in de studeerkamer doorgebracht. Bekend is zijn uitspraak in de 'Opdracht' van de Eigenschappen, dat hij genoemd boek aan de gemeente van Woubrugge opdraagt "om dus eenige hun klaagen, dat wy zo weinig uitgaan, te doen staken. Dat wy zo weinig uitgaan, hopen wy, dat gylieden ten besten zult neemen; wy hebben het nooit tot eene gewoonte gehadt, gelijk zommige, die dat doen tot veele stichtinge Ik ben voor het verborgen Eenzaam". Comrie kwam dus weinig in zijn gemeente. Misschien speelde hier ook een zekere verlegenheid een rol. Toch wil dit niet zeggen dat hij alleen leraar en geen herder was. Een dominee die veel bij de mensen thuiskomt, behoeft daarom nog geen goede herder te zijn, al

wordt dat wel vaak gedacht. Anderzijds kan een predikant die weinig bezoeken aflegt wel degelijk een goede herder zijn. Comrie was er zo een. Zijn herderschap oefende hij uit vanuit zijn studeerkamer; het is onmogelijk te zeggen voor hoever hij, ook na zijn sterven, een ware en hartelijke zielenherder is geweest.

Gezinsomstandigheden

Comrie is driemaal getrouwd geweest. In 1737 trouwde hij met de 27-jarige Johanna de Heyde, een zuster van een medestudent van Comrie in Groningen. Het huwelijk heeft slechts ruim een jaar geduurd; kort na de geboorte van haar enige dochter werd Johanna uit het leven weggenomen. In de 'Opdracht' van het ABC des geloofs heeft Comrie over haar geschreven. We leren Johanna daaruit kennen als een lieve, zachtmoedige vrouw. Haar gemis is Comrie zeer zwaar gevallen: "Mij was het bitter, seer bitter, ja onuitsprekelyk smertelyk...." Hij roemde niet alleen haar "soete hulpe" bij zijn studiën, maar ook het feit dat zij machtig was in de Schriften. Bekend zijn de woorden geworden waarmee zij hem aanspoorde, een- voudig te zijn in de prediicing: "Gij kunt niet genoeg geloven, hoe onvatbaar de menschen zijn...." Verkeerde men lange tijd in de mening dat Comrie na het sterven van Johanna de Heyde nooit meer getrouwd is geweest, het is Comrie's biograaf Honig geweest die aan het licht heeft gebracht dat hij nog tweemaal gehuwd is geweest. In 1741 trouwde hij met Maria van der Pijll; met haar is hij zo'n 24 jaar gehuwd geweest, tot de dood haar in 1764 wegnam. Comrie rept verder in zijn geschriften over haar met geen woord, hetgeen natuurlijk niet zeggen wil dat dit huwelijk minder goed zou zijn geweest. Ook van zijn derde huwelijk, met Catharina de Reus, dat gesloten werd in 1766 en acht jaar geduurd heeft, weten wij niets bijzonders. Comrie heeft slechts één kind gehad: het dochttertje uit zijn eerste huwelijk. Zij is later gehuwd en moeder geworden; reeds op 35-jarige leeftijd stierf zij.

Het ABC

We zijn wat op de dingen vooruitgelopen. Het werd reeds vermeld dat Comrie veel van zijn tijd doorbracht in de studeerkamer. Die tijd heeft hij niet ledig doorgebracht. Hij heeft een schat van theologische werken nagelaten, waardoor hij nog spreekt nadat hij gestorven is. Deze werken zijn gedeeltelijk leerstellig, gedeeltelijk polemisch (strijdend) en gedeeltelijk praktikaal-stichtelijk van aard. Daarnaast is Comrie bekend geworden door werken van anderen die hij vertaalde of werken die hij met anderen schreef. Onder de eerste categorie is vooral vermeldenswaard de 'Beschouwing van het Verbond der Genade' van Thomas Boston; tot de laatste behoort vooral het 'Examen van het Ontwerp van Toleranti'. Het is natuurlijk onmogelijk binnen het bestek van een paar artikelen een grondige bespreking te geven van al Comrie's werken. We noemen ze slechts in vogelvlucht en geven bij elk geschrift een korte karakteristiek en de betekenis ervan.

In 1739 deed Comrie zijn tweede pennenvrucht het licht zien. Het was een werkje van geheel andere aard als zijn wijsgerige dissertatie. Het is tevens zijn meest bekende en misschien ook wel meest geliefde werk geworden, het ABC des geloofs. In dit stichtelijke werkje behandelde de predikant van Woubrugge een aantal werkzaamheden van het geloof aan de hand van het alfabet. Het heeft Comrie enig peinzen gekost voor hij op de titel is gekomen. Uiteindelijk heeft hij voor deze titel gekozen om enerzijds de kleinen in de genade niet te bedroeven en anderzijds de verder gevorderden niet te lang staande te houden bij de werkzaamheden van de zuigelingen. We begrijpen wat hij daarmee bedoelt: zou hij de werkzaamheden van het geloof hebben behandeld aan de hand van de opwas in de genade, dan zouden de 'kleinen' naarmate het boek vorderde mismoedig kunnen worden, terwijl de meer gevorderden te lang zouden moeten stilstaan bij de werkzaamheden van de kleinen. Dat wilde

Comrie voorkomen; vandaar de behandeling aan de hand van het alfabet. Deze aanpak is voor hem altijd typerend gebleven! In feite is het ABC een prekenbundel; om het boekje niet te groot en dus te duur te maken, heeft de auteur steeds de inleiding, het tekstverband en de toepassing van elke preek weggelaten. Opmerkelijk is hetgeen hij 14 jaar later schrijft bij de behandeling van de zevende Zondag in zijn Catechismus. Daar merkt hij op dat hij bij zijn komst in Woubrugge had bespeurd dat velen "wanstallige gedachten" over het geloof hadden, "even als of het alleen in een daadt van aannemen van Christus bestondt..."

Wrijving in de classis

Het einde van de jaren dertig en het begin van de jaren veertig zijn voor Comrie erg bewogen geweest. Zijn eerste vrouw stierf; hij sloot zijn tweede huwelijk; zijn eerste pennenvruchten zagen het licht en werden met buitengewone belangstelling ontvangen. Maar ook in kerkelijk opzicht is het een bewogen tijd geweest. We denken nu aan de strijd die er vele jarenlang is gevoerd tussen de classis Leiden en de kerkenraad van Woubrugge enerzijds en de 'vrijheren van Esselijkerwoude' anderzijds. Het vraagt nogal wat van ons voorstellingsvermogen om ons in deze strijd te verdiepen. Wij zijn mensen van de twintigste eeuw en kunnen ons nauwelijks meer een overheid voorstellen die invloed op het beroepingswerk van de kerk wenst uit te oefenen. Stel u vandaag de dag een burgemeester voor die een beroepsbrief wil ondertekenen! De classis maakte zich sterk voor de vrijheid van de kerk in het beroepen van predikanten; de vrijheren hadden moeite, iets van de rechten waarover zij meenden te mogen beschikken, af te staan. Comrie zat tussen de beide partijen "klem". We krijgen sterk de indruk dat hij de uit de strijd voortvloeiende onaangenaamheden verafschuwde: op menige classisvergadering gedurende de negen jaren van strijd over deze kwestie was hij afwezig. De zaak is dat Comrie prijs stelde op een

goede verstandhouding met zijn broeders in de classe. Die verstandhouding liep nogal eens deuken op: hij vond bijvoorbeeld in deze strijd Nicolaus Holtius van Koudekerk recht tegenover zich! Anderzijds had Comrie grote verplichtingen aan de vrijheren van Esselijkerwoude; zij hadden ertoe bijgedragen dat zijn studie mogelijk was geweest. Bovendien achtte Comrie hen hoog omdat zij de Heere vreesden en Gods kerk liefhadden. Ziedaar zijn dilemma! Comrie's houding in de jarenlang slepende kwestie is wat aarzelend geweest, nu eens zwenkend naar het ene, dan weer naar het andere standpunt. Alvorens hem nu echter te betichten van slapheid en mensendienst, moet men bedenken dat Comrie zelf uitdrukkelijk heeft verklaard dat er volgens hem geen bepaalde vorm van kerkregering duidelijk in Gods Woord wordt geleerd. Degenen die in de leer van de rechtvaardigmaking 'recht staan', wilde hij voor zijn 'geloofsgenoten en waarde broeders en zusters in den Heere' houden; wat de 'kerkgebruiken' betreft noemde hij zichzelf de tolerantste man ter wereld! Wie de drie stukken van de Catechismus waarachtig kent, bevindelijk gelooft en de kracht ervan aan zijn hart gevoelt, die achtte Comrie een waar christen, "schoon men in eenige andere punten van eikanderen mocht verschillen, gelijk als in de verklaringe van een Text, of het stellen van deze of gene wyze van Kerk-bestuur boven een andere, of dat men uit zwakheid deze of gene dingen niet durft doen", zo lezen wij in zijn verklaring van de eerste Zondag van de Catechismus. Hiermee is veel van Comrie's houding verklaard.

De eigenschappen des geloofs

In 1741 verscheen van de hand van Comrie een vertaling van het klassieke werk van Thomas Boston, *Eene Beschouwing van het Verbondt der Genade*. Het feit dat Comrie dit werk van een Nederlandse vertaling heeft willen voorzien illustreert het grote aanzien waarin de theologie van een Schot als Boston bij hem stond. Van belang voor het inzicht in Comrie's eigen opvattingen

is de verhandeling over het verbond der werken, die hij zelf aan Bostons boek heeft doen voorafgaan. Van bijzondere waarde en betekenis was het geschrift dat Comrie in hetzelfde jaar heeft uitgegeven. Het is een prekenbundel getiteld *Verhandeling van eenige eigenschappen des Zaligmakenden Geloofs*. Opvallend is dat Comrie zichzelf op de (zeer overvloedig bedrukte) titelpagina van dit werk aanduidt als "Scoto-Brittannus", de Schotse Brit. Hij noemt in de "Opdracht" van dit werk twee redenen die hem tot het uitgeven ervan hebben gebracht. In de eerste plaats wilde hij op deze wijze zijn erkentelijkheid betonen voor de liefde en toegenegenheid die de gemeente van Woubrugge voor zijn persoon en dienst heeft getoond; in de tweede plaats (we zagen het reeds) om degenen die klaagden dat zij hun predikant zo weinig in de gemeente zagen "hun klagen te doen staken". Maar er was nóg een reden voor het schrijven van dit boek, en wel een heel belangrijke. Overigens noemt Comrie die reden pas vier jaar later, namelijk in de preek over Zondag 7 in zijn catechismusverklaring. We laten deze passage hier letterlijk volgen: "Vindende dat deze en geene onder u, in een begrip stonden, dat wy geen leven hebben, voor dat wy dadelyk Christus aannemen, en dat wy door dat dadelyk aannemen eerst Hem ingelyft worden, zoo gaven wy de Eigenschappen des Geloofs uit; waar in deze zaak zoo klaar in de eerste Predikatie is voorgesteld, dat verre de meesten nu begrypen, dat de inlyvinge voor de geloofswerkzaamheid van 't aanneemen gaat".

We raken hier aan een heel wezenlijk punt in Comrie's theologie dat ook voor de prediking en het geestelijk leven van onze tijd heel belangrijk is, namelijk de overtuiging dat aan de geloofswerkzaamheid van de mens een daad Gods voorafgaat. Nooit kan er een aannemen van Christus zijn als er niet eerst een ingelijfd worden in Hem is geweest. Vandaar dat de eerste preek van de Eigenschappen als thema meekreeg: "Het geloof een genade die de ziel op het aller nauwst met Christus verenigt". Het is wijlen ds. A. Vergunst geweest die mij in mijn jonge jaren persoonlijk heeft gewezen op

de schatten die in de Eigenschappen des geloofs zijn te vinden. Het lezen van dit boek heeft veel aan mijn liefde voor Comrie bijgedragen.

Een vriend verloren

In 1749 stierf Cornelius van Schellingerhout, een van de vrijheren van Esselijkerwoude, die reeds ter sprake kwamen toen we het hadden over Comrie's moeilijkheden in de classis Leiden. Comrie sprak de 'lijkrede' uit, die werd gepubliceerd onder de titel *Samuel in zyn Leven zeer gelieft, in zyn Doodt betreurt en hoog-geëert ofte Lyk-Reden over 1 Samuel XXV Vs. 1*. Comrie's hartelijke liefde voor en verbondenheid aan de familie Van Schellingerhout komen in dit geschriftje duidelijk uit. Opmerkelijk is de tekening van de lichamelijke hoedanigheden van de gestorvene (iets dat wij niet zo gemakkelijk meer zouden doen bij een begrafenis!): Van Schellingerhout was noch te kort, noch te lang, noch te tenger, noch te zwaarlijvig, wat tot een last strekt

Als christen tekent Comrie zijn overleden vriend als een man wiens pad "geheel effen" was; "hij kende die laagstens en hoogstens niet, die hertstochtelijke Christenen hebben, terwijl zijn temperament zeer effenbaar was...."

Na de verschijning van het boekje kwam Comrie onder zwaar spervuur van zijn tegenstanders te liggen die hem verweten dat hij zich had schuldig gemaakt aan een uit materiële overwegingen te verklaren mensverheerlijking. Hiermee heeft men hem onrecht gedaan. Comrie had Van Schellingerhout oprecht liefgehad: hij schreef op 15 augustus 1749 dat hij enkele gedeelten in het slot van de uitgeschreven preek niet heeft kunnen uitspreken "overmits de groote aandoeningen ons de krachten benamen".

De Leerredenen

In hetzelfde jaar 1749 verscheen een van Comrie's belangrijkste

werken: de *Verzameling van Leerredenen*. Het betreft een eerste deel met zes preken (uitgesproken in 1741); het tweede deel met vier preken verscheen een jaar later. Het doel van de preken was, de "afgezakte kranke en kwijnende staat der gelovigen, voornamelijk in deze tijd" te vertonen en Gods kinderen de weg te wijzen tot herstel. Met name de eerste leerrede uit het tweede deel, handelend over het gebed, maakte diepe indruk; onlangs is deze preek nog hertaald en opnieuw uitgegeven. Ik kan de lezers van ons blad alleen maar van harte aanraden deze lange preek aandachtig en rustig te lezen. Wie ooit gemeend heeft te kunnen bidden kan daar lezen wat een 'ontblote bidder' is! Het heeft Comrie overigens enige moeite gekost, het tweede deel van de *Leerredenen* uitgegeven te krijgen. Hij moest er een forse voorrede aan vooraf doen gaan waarin hij rekenschap gaf van zijn standpunt over het gebruik van de formuliergebeden en over de wijze waarop de Heilige Geest werkt bij de verzekering van het kindschap Gods. Hoewel zulke dingen altijd moeilijk te bewijzen zijn, zou het toch wel eens zo kunnen zijn dat de toenemende moeilijkheden die Comrie bij het verkrijgen van approbatie van zijn boeken ondervond, mede te verklaren zijn uit de groeiende belangstelling die zijn geschriften bij velen verwekten. Zulke belangstelling en instemming roepen aan de andere kant ook altijd weer wrevel en tegenwerking op.

De zeven Zondagen

Enkele jaren later, in 1753, verscheen de *Stellige en Praktikale Verklaaringe van den Heidelbergschen Catechismus*. Toen Comrie in Woubrugge voor de twaalfde of dertiende maal aan de behandeling van de Catechismus wilde beginnen, bemerkte hij dat hij zijn oude preekschetsen die met kleine letter en met bleke inkt geschreven waren, zelf bijna niet meer lezen kon. Hij besloot nu nieuwe schetsen te maken en bijzondere zorg eraan te besteden. Tevens wilde hij extra aandacht geven aan de

dwalingen die in zijn tijd actueel waren en veel wat reeds door anderen vóór hem op goede wijze was weerlegd, weglaten. Comrie begon de Catechismus nu zó uitvoerig en grondig te bespreken dat hij na vijftien maanden nog slechts zeven Zondagen had behandeld. Die preken gaf hij nu in druk uit. Verder heeft Comrie geen catechismuspreken meer gepubliceerd. Het resultaat was een machtig werk, dogmatisch van hoog niveau. In het bijzonder de preek over Zondag 7 is heel belangrijk geworden, omdat Comrie daarin zijn opvatting weergeeft over het geloof Ik vermoed dat er geen enkele preek is bewaard gebleven uit de gehele periode van de Nadere Reformatie die onze Gereformeerde Gemeenten zo diepgaand heeft beïnvloed als deze preek. We hopen daar nog op terug te komen door het schrijven van enkele artikelen over het verband tussen wedergeboorte en geloof bij Comrie. Het uitgeven van de preken heeft overigens ook nogal wat voeten in aarde gehad. Naar aanleiding van de behandeling van het beeld Gods had Comrie enkele kritische notities gemaakt bij het gevoelen van de Leidse hoogleraar Joan van den Honert, overigens zonder diens naam te noemen. Deze professor had een nogal gezocht onderscheid gemaakt tussen het beeld en de gelijkenis van God. Comrie had daar afstand van genomen. Om nu de volgens artikel 55 van de Dordtse Kerkorde vereiste approbatie te kunnen verkrijgen, was Comrie genoodzaakt vier bladzijden uit het reeds gedrukte stuk te laten verwijderen! In latere uitgaven is overigens de gewraakte passage weer opgenomen.

Rumoer in Zwolle

Het jaar 1753 was het jaar van het verschijnen van de eerste samenspraak van het *Examen van het Ontwerp van Tolerantie*. In 1993 verscheen van dit werk een prachtige herdruk. Omdat ds. M. Golverdingen destijds een twaalftal artikelen in De Saambinder heeft geschreven naar aanleiding van deze herdruk waarin hij

uitvoerig inging op de literaire inkleding en op de inhoud, zullen we nu alleen stilstaan bij de aanleiding tot het verschijnen van dit machtige werk en bij de oorzaak waarom het zo onverwacht is gestaakt. Het verschijnen van het *Examen* vond zijn aanleiding in de gebeurtenissen rond Anthony van der Os, predikant te Zwolle. Deze toen 27-jarige talentvolle prediker was in 1749 in conflict gekomen met de meerderheid van zijn kerkenraad. Drie plaatselijke collega's hadden hem van ongereformeerde leringen beticht - en dit niet zonder grond. Toen er in Zwolle een vijfde predikant bijkwam, bleek deze al spoedig op de hand van Van der Os te zijn. De spanningen liepen hoog op. De gesprekken in de kerkenraad over deze zaak werden op een bepaald moment door de magistraat van Zwolle verboden. Stadhouders Willem IV werd om raad gevraagd en deze gaf het advies dat de kerkenraad de zaak volgens de kerkorde zou behandelen. In december 1750 werd Van der Os als predikant geschorst; de toegang tot het Heilig Avondmaal werd hem ontzegd. De predikant ging niet alleen in appèl bij de classis, maar riep tevens de overheid te hulp. De overheid sommeerde toen de drie Zwolse predikanten die het niet met Van der Os eens waren, schriftelijk aan te tonen waarin de ketterij van laatstgenoemde zou bestaan. De drie weigerden aan dit bevel gehoor te geven, omdat de overheid hiermee naar hun overtuiging veel te ver ging en zich een oordeel aanmatigde over strikt kerkelijke zaken betreffende de leer. Stadhouders prins Willem IV gelastte echter de predikanten het betreffende stuk wél in te leveren. Tevens adviseerde hij de Staten van Overijssel de behandeling van de zaak Van der Os op de classis te verbieden en stelde hij voor een oordeel in dezen te vragen aan de theologische faculteit van de Leidse universiteit. De vijf Leidse hoogleraren in de theologie J. van den Honert, J. Alberti, J. Esgers, B. de Moor en J.J. Schultens namen kennis van de materie en verklaarden vervolgens dat de hun toegezonden stukken elkaar tegenspraken, zodat zij niet in staat waren een oordeel te vellen. Zij stelden echter wel drie 'Vredens-Artikelen' op en stelden voor dat alle vijf

Zwolse predikanten deze artikelen zouden ondertekenen. Zij hoopten dat daarmee de zaak als afgedaan beschouwd zou kunnen worden. Het had nogal wat voeten in aarde gehad om tot de opstelling van de drie artikelen te komen: vier hele avonden hadden de vijf hoogleraren moeten vergaderen, omdat professor De Moor er aanvankelijk zijn instemming niet mee had willen betuigen. Uiteindelijk legde hij - helaas! - het hoofd in de schoot. De Staten van Overijssel waren erg ingenomen met de opstelling van de Leidse hoogleraren. Van der Os en de met hem sympathiserende Zwolse predikant J. van Rossum eveneens. Zij wilden de artikelen direct ondertekenen. Dat zegt genoeg over de inhoud. De drie bezwaarde Zwolse predikanten weigerden echter hun handtekening te zetten. Zo geraakte de zaak in een impasse. Nog altijd was het verbod van de Staten om de zaak op de classis te behandelen van kracht.

Inmiddels was het advies van de Leidse hoogleraren gepubliceerd. Zo verkreeg het algemene bekendheid. Het bracht een schok teweeg onder diegenen in ons land die de gereformeerde belijdenis van harte liefhadden. Dr. Nicolaus Holtius van Koudekerk mengde zich nu in de kwestie. Hij publiceerde een verdediging van het calvinistische gevoel tegenover het standpunt van Van der Os en de Leidse faculteit. Van den Honert (de voornaamste auteur van de 'Vredens-Artikelen') gaf er een antwoord op, waarna Holtius van zijn kant een weerwoord publiceerde. Op verzoek van de curatoren van de Leidse universiteit antwoordde Van den Honert hier niet meer op. Het ging in deze geschillen niet om kleinigheden. Van der Os sprak op dubbelzinnige wijze over de goddelijke Drie-eenheid; hij sprak in termen die aan het remonstrantisme herinneren over de predestinatie; hij leidde de noodzakelijkheid van de voldoening voor de zonden af uit Gods besluit in plaats van uit Gods natuur en stelde dat God niemand rechtvaardigde die "niet eerst met een levendig geloof en een opregt voornemen om zich te beteren" tot Hem gekomen was. En bij deze stellingen bleef het niet! Comrie

en zijn vriend Holtius hebben heel scherp gevoeld dat deze stellingen, die overigens in hun dagen door verschillende predikanten heimelijk of openlijk werden verkondigd, een dodelijk gevaar vormden voor het gereformeerde karakter van Gods Kerk in ons land.

Tien samenspraken

Rond de jaarwisseling 1752-'53 ging Comrie op verzoek van Holtius ook aan de strijd deelnemen. Beide broeders en vrienden begonnen aan het schrijven van enkele boekjes. Twee reeksen van werken gaven zij gelijktijdig uit. Zo verschenen in 1753 achtereenvolgens bij Nicolaas Byl in Amsterdam in de eerste reeks: *de Aanspraak aan Ds. Antonius Van der Os, de Beschermer van de Aanspraak aan Ds. Ant. Van der Os en de Baniere van wegen de Waarheid Opgeregt tegen den Heer Joan van den Honert*. Deze drie pamfletten zijn anoniem verschenen, evenals ook het Examen later. Honig draagt in zijn proefschrift over Comrie steekhoudende argumenten aan om de drie brochures aan Comrie en Holtius toe te schrijven. Vanwege deze anonimiteit zijn de schrijvers in hun eigen tijd en ook later scherp aangevallen. Bedacht moet echter worden dat zeker Comrie enkele zeer pijnlijke ervaringen had opgedaan bij het aanvragen van kerkelijke approbatie van door hem geschreven boeken. We zagen dat reeds. Comrie stond voor het dilemma van ofte zwijgen, óf de inderdaad onsympathieke weg te kiezen van de anonimiteit.

Naast de reeds genoemde brochures verscheen een tweede reeks, namelijk de tien samenspraken die samen het *Examen van het Ontwerp van Tolerantie* vormen. Zoals reeds gezegd, zullen we nu op de inhoud niet verder ingaan, omdat dit nog niet zolang geleden in ons blad uitvoerig is gedaan. Ik zou alleen nog willen wijzen op het éne thema, dat als een rode draad door het gehele, ongeveer 1500 bladzijden tellende werk heenloopt. Dit thema is de grote zorg van de schrijvers dat er in de vaderlandse kerk van

hun dagen plannen beraamd werden om de oude Dordtse leer te verzoenen met die van de remonstranten. In dit licht zagen zij het in hun tijd meer en meer relativieren van het gezag van de Drie Formulieren van Enigheid, het 'zwevend' spreken over de predestinatie, het verdoezelen van het werkverbond en vele andere dingen meer. Comrie en Holtius hebben heel goed beseft dat zij het tij tégen kregen. De geest van de tolerantie drong de kerk binnen. Men ging spreken 'op zijn Frans'! Comrie, die deze uitdrukking ergens bezigt, doelt hiermee op de invloed van de Franse academie van Saumur, waar mensen als Amyraldus en Cameron hadden gedoceed. In Saumur trachtte men 'Dordt' en 'Arminius' te verbinden, zo was zijn stellige overtuiging. En dat gaf hem meer zorgen dan hij zeggen kon.

Het einde van het Examen

De uitgave van het *Examen van het Ontwerp van Tolerantie* is onverwacht tot een einde gekomen. We willen in dit laatste artikel van onze serie over Alexander Comrie zien hoe dat zo gekomen is. Lang niet alle in de tweede samenspraak genoemde onderwerpen zijn aan de orde geweest wanneer in 1759 de tiende verschijnt. Hoe is dit te verklaren? Tussen professor Van den Honert enerzijds en Comrie en Holtius anderzijds was een steeds scherpere strijd ontstaan over de met de kwestie Van der Os samenhangende leergeschillen. In 1755 was de strijd een nieuwe fase ingegaan. Toen vroeg namelijk Van den Honert het oordeel van de classis Leiden over sommigen die de rechtvaardigmaking door het geloof wilden 'veranderen' in een rechtvaardigmaking tot het geloof. Uiteindelijk ging hij er toe over, Comrie en Holtius uitdrukkelijk te noemen als de personen die hij op het oog had. De classis verzocht Comrie en Holtius een vriendschappelijke conferentie met Van den Honert te houden. Door ziekte van de laatstgenoemde kon dit niet doorgaan. De beide vrienden dienden vervolgens een 'concept van verzoening' in, maar Van

den Honert schreef een missive met grieven over hen. De dood van Van den Honert in 1758 maakte verzoening onmogelijk. Helaas achtte professor J. Lulofs het tijdens het uitspreken van de lijkrede nodig, zich op zeer grievende wijze over de examinatoren uit te laten. Een van hen verdedigde zich tegen de aantijgingen van Lulofs in de voorrede van de tiende samenspraak. Hij deed dat waardig, maar scherp. Hij sprak van de 'bittere galle' die over het Examen was uitgestort. Met respect sprak hij over de vader van de overledene, professor Taco Hajo van den Honert en gaf als zijn mening te kennen dat de overledene zich aanvankelijk onder het rechtzinnige kamp had geschaard, maar dat hij na zijn hoogleraarsbenoeming allengs meer partij had gekozen tegen de ware vromen, wat onder meer was gebleken uit de wijze waarop hij van leer was getrokken tegen *Het innige Christendom* van Wilhelmus Schortinghuis, dat hij "met alle bitterheid aanviel" (II, 533, 537). In dezelfde voorrede merkte de schrijver over het karakter van de overledene op dat hij was "een woelziek man, die uit hooge verbeelding van zich zelfs, als een rechte bemoeial, zich in alle twisten en verschillen mengde, in hoope van daar door groote eere te behaalen; hoewel hy er doorgaans met gescheurde kleederen is afgekomen" (II, 539, 540). Dit zijn inderdaad scherpe woorden. Wie ze ongepast vindt, zeker ten aanzien van een overledene die zich niet meer kan verweren, moet wel bedenken dat de examinatoren met een oprechte en hartelijke liefde waren bezet tot de gereformeerde belijdenis, en dat de wijze waarop Van den Honert hen en hun geschriften tijdens zijn leven had aangevallen, bepaald geen blijk van zachtmoedigheid had gegeven. De examinatoren waren in hun spreken soms scherp, maar hun motieven waren zuiver.

Nu barstte echter een storm van protest los tegen Comrie en Holtius. Het curatorium van de Leidse universiteit en de burgemeesters van Leiden verzochten de Staten van Holland maatregelen te nemen, waardoor de uitgave van boeken die geen kerkelijke approbatie hadden verkregen, ophield. Verder vroegen

zij de Staten ervoor te zorgen dat Holtius in elk geval gedeeltelijk zijn pensioen zou kwijtraken. Na de nodige verwickelingen, waarbij Holtius, die voor de schrijver van de voorrede werd gehouden, nog gelegenheid kreeg zich te verdedigen, besloten de Staten van Holland in 1759 Van den Honert en zijn collega's voor rechtzinnig te verklaren en Holtius volledig verantwoordelijk te stellen voor de gebruikte uitdrukkingen. Zij meenden echter niet te hard met hem te moeten handelen omdat zij zijn handelwijze meer aan drift dan aan andere, kwader, oogmerken toeschreven.... Zonder bijzondere goedkeuring der Staten zou Holtius evenwel geen geschriften over theologische onderwerpen meer mogen publiceren. Hierna besloten de examinatoren hun arbeid aan het inmiddels omvangrijke werk te beëindigen. Het schrijven was hun helaas door de overheid onmogelijk gemaakt.

Aanval en verdediging

In 1755 verscheen van Comrie's hand een klein geschrift, getiteld *Bericht nopens de waarschuwinge van den Heer J.J. Schultens* De twee jaar tevoren verschenen catechismusverklaring van Comrie's hand was door velen met vreugde ontvangen, maar niet door allen. Comrie werd om dit werk uitgemaakt voor een twistziek, stijtkoppig en scheurmakend mens. Het was de 'toleranten' bepaald tegen het zere been. Professor J.J. Schultens van Leiden, met wiens vader Comrie zo hartelijk bevriend was geweest, meende een bestrijding van Comrie's catechismus verklaring te moeten geven in een boek van meer dan duizend bladzijden! De toon van Schultens boek is heftig en emotioneel. Comrie gevoelde er geen behoefte aan in het openbaar te reageren. Wel schreef hij aan enkele vrienden een brief waarin hij de tegen hem ingebrachte beschuldigingen weerlegde. Op verzoek van de vrienden is deze brief toch uitgegeven. Het boekje was naar de maatstaven van die tijd klein en kostte twee kwartjes. Het is voor ons vooral van belang omdat er een schat van

gegevens in te vinden is over Comrie's levensloop.

De rechtvaardigmaking

Twee werken moeten wij nog noemen. Zij verschenen in 1757 en in 1761 als respectievelijk *de Missive....wegens de Regtvaardigmakinge des Zondaars....en de Brief over de Rechtvaardigmakinge des Zondaars door de onmiddellyke Toerekening der Borggerechtigheit van Christus*. Het eerste boekje telde 74 pagina's. Volgens het voorwoord heeft Comrie nooit bedoeld het te publiceren; het is een persoonlijk antwoord aan een vriend die met Comrie in de pastorie van Woubrugge had geproken over de rechtvaardigmaking en na dit gesprek nog enkele vragen had. De brief was in handen van een zekere M.P. gekomen, die de *Missive* zó belangrijk vond dat hij haar na verkregen toestemming van de schrijver liet drukken. Het tweede boekje, de *Brief*, is een langere verhandeling. De oorspronkelijke bedoeling ervan was dat het als ingekomen stuk op de classis Leiden zou komen, omdat Johan van den Honert Comrie en Holtius had beschuldigd van antinomianisme. Toen na een gesprek met Van den Honert de bezwaren konden worden weggenomen, zag Comrie ervan af het stuk aan de classis voor te leggen. Enkele jaren bleef het manuscript liggen in de pastorie van Woubrugge. In 1760 stuurde Comrie het toe aan een belangstellende vriend. Langs die weg kreeg ook de man het in handen die voor de publicatie van de *Missive* had gezorgd; zonder Comrie erin te kennen stuurde hij het naar de inmiddels bekende drukker Nicolaas Byl in Amsterdam. Zo kwam het op de markt. Interessant is de vraag of Theodorus van der Groe tegen Comrie heeft willen ageren toen hij rond het jaar 1759 een brief schreef over de rechtvaardigmaking. In deze brief toonde Van der Groe zich bezorgd over een tendens die hij in zijn dagen waarnam om de noodzaak van de rechtvaardigmaking door het geloof te vervangen door een spreken over een rechtvaardigmaking van

eeuwigheid. Als Van der Groe inderdaad Comrie heeft bedoeld dan heeft hij hem toch in verschillende opzichten misverstaan. Nu is het opmerkelijk dat Van der Groe zijn manuscript nooit naar de drukker heeft verzonden. Honig heeft het vermoeden geopperd dat Van der Groe in 1761 kennis heeft genomen van de Brief van Comrie en toen besloten heeft van publicatie van zijn geschrift af te zien, omdat hij tot de overtuiging was gekomen dat het standpunt van Comrie veel dichter bij het zijne lag dan hij aanvankelijk had vermoed. Overigens is het schrijven van Van der Groe in 1978 alsnog gepubliceerd bij twee verschillende uitgevers en onder verschillende titels, namelijk als De gereformeerde grondteer en als De rechtvaardiging door het geloof.

Levens einde

Na 1761 is het stil rond Comrie geworden. De stroom van publicaties hield op, al werden zijn werken nog veelvuldig herdrukt, reeds tijdens zijn leven. Zijn gezondheidstoestand werd allengs minder. In 1773 ging hij met emeritaat, nadat hij 38 jaar in Woubrugge Gods Woord had gebracht. Op zondag 4 april 1773 hield Comrie een korte 'belijdenispredikatie'. Hij was zo verzwakt en ook zo ontroerd dat hij niet in staat was een afscheidsdienst te houden. Comrie verhuisde naar Gouda, waar hij de laatste tijd van zijn leven doorbracht. Aan de Westhaven heeft hij stil en teruggetrokken geleefd. Twee zware slagen hebben hem in zijn levensavond nog getroffen: in februari '73 het sterven van zijn vriend Holtius en in oktober '74 het overlijden van zijn enige dochter Rachel Cornelia. Twee maanden later ging Alexander Comrie op de leeftijd van bijna 68 jaar in in de eeuwige rust. Hij werd ter aarde besteld op de avond (het voorrecht der welgestelden!) van woensdag 13 december in het oude noorderpand van de St. Janskerk.

We gingen in een vijftal artikelen in op de levensloop van dr. Alexander Comrie, de 'Schotsman van Woubrugge'. We beloofden toen nog wat te zullen schrijven over de wijze waarop Comrie in zijn preken heeft gesproken over de wedergeboorte en het geloof - twee belangrijke onderwerpen uit de orde des heils. We willen dat in een vijftal artikelen doen. De tekst van deze artikelen is in enigszins gewijzigde vorm uitgesproken tijdens de thema-avond van de Cursus Godsdienstonderwijs van onze gemeenten op 29 mei 1997 te Gouda.

Een keuze

Alexander Comrie heeft veel geschreven, alleen of samen met een ander. Hij heeft echter nooit een dogmatiek geschreven. Willen we de gedachten van bijvoorbeeld dr. H. Bavinck of ds. G.H. Kersten weten over de wedergeboorte, dan behoeven we hun *Gereformeerde Dogmatiek* maar op te slaan en we worden geïnformeerd. Bij Comrie ligt dat dus wat moeilijker. Over een enkel onderwerp uit de geloofsleer heeft hij wél een apart boek geschreven; we denken bijvoorbeeld aan de rechtvaardigmaking. Dit geldt helaas niet van de onderwerpen die nu onze aandacht vragen, de wedergeboorte en het geloof. We zullen Comrie's opvattingen hierover daarom moeten bijeenzoeken uit zijn verschillende geschriften. Die geschriften dragen over het algemeen óf een stichtelijk, óf een polemisch (strijdend), óf een leerstellig karakter. Soms vinden we ook al deze trekken in één en hetzelfde geschrift. Dit laatste geldt heel duidelijk van de catechismusverklaring. Dit boek, in de volksmond wel 'Comrie's zeven Zondagen' genoemd (omdat hij niet verder kwam dan de behandeling van Zondag 7) lijkt eigenlijk heel veel op een gereformeerde dogmatiek. Heel veel onderwerpen uit de gereformeerde geloofsleer komen erin aan de orde. Wanneer we nu een onderzoek doen naar de wijze waarop Comrie heeft gesproken over wedergeboorte en geloof, willen we vooral te rade gaan bij zijn preek over Zondag 7 van de Heidelbergse Catechismus. Comrie's catechismusverklaring verscheen voor het eerst in 1753. Deze preek is zo belangrijk, dat zij zelfs apart is uitgegeven. In 1896 verzorgde dr. A.G. Honig, die over Comrie een goed proefschrift schreef, de uitgave onder de titel *Het oprecht geloof*. Verder willen we ook aandacht schenken aan Comrie's prekenbundel *Verhandeling van eenige eigenschappen des Zaligmakenden geloofs* uit 1744. Vooral de zesde preek is voor ons van belang. Zij gaat over het onderwerp 'Het geloof een genade die de wereld overwint' naar aanleiding van 1 Joh. 5:4. We

zullen ons in deze artikelen vooral op deze beide preken richten en slechts nu en dan iets aanhalen uit andere geschriften van Comrie. We maken daarmee een keuze, om de artikelen niet te lang te maken. Wanneer we nu Comrie citeren, zal het steeds uit een van deze beide preken zijn. Om de artikelen wat leesbaar te maken, zal ik niet steeds de vindplaats van de citaten vermelden. De lezer weet nu waar men ze - na enig zoeken - vinden kan. Alleen als ik uit andere preken van Comrie citeer, vermeld ik het erbij.

De wedergeboorte

De eerste vraag die wij aan Alexander Comrie stellen, luidt: Wat is de wedergeboorte? Op deze vraag krijgen we een duidelijk antwoord in de genoemde preek uit de *Eigenschappen*. Hij zegt daar: "... dient uw Christen-aandacht te weten, dat het woord geboorte uit God, of wedergeboorte tweeledig genomen wordt, in een nauweren en in een ruimeren zin. In een nauweren zin beteekent het, dat almachtige, krachtdadige en onwederstandelijke werk Gods, waardoor de uitverkoren zondaar van God levendig gemaakt wordt Maar het woord beteekent in een ruimeren zin niet alleen de levendigmaking van den zondaar, maar ook het herstellen van Gods beeld in hem en de volmaking van het werk Gods in de ziel...."

Voor diegenen onder onze lezers die goed catechisatie hebben gehad zal deze uitspraak niet vreemd zijn. Comrie zegt dan, dat hij in zijn preek het woord wedergeboorte wil nemen in de ruimere zin. Hij verwijst naar Calvijn in diens verklaring van Johannes 1:13 en herinnert eraan dat Calvijn daar zegt dat de wedergeboorte de bron is waaruit het geloof voortvloeit. Comrie merkt vervolgens op dat hoewel de ziel in een 'punt des tijds levendig gemaakt wordt', de volmaking al trapsgewijze geschiedt. Dan stelt hij de vraag waarom die zo ingrijpende verandering van een mens een geboren worden, een wedergeboorte wordt genoemd. Hij antwoordt: omdat zij vergeleken kan worden bij een natuurlijke geboorte! Dan

noemt hij in een uiterst lezenswaardig betoog wel zo'n twaalf verschillende redenen waarom de wedergeboorte met een natuurlijke geboorte kan worden vergeleken. Ik zal die twaalf vergelijkingen nu niet alle noemen; slechts enkele ervan. In de allereerste plaats wijst Comrie erop, dat bij elke geboorte een zaad nodig is, dat 'bekwamelijk gelegd' wordt. Hij bedoelt: aan elke geboorte gaat een bevruchting vooraf en deze is niet mogelijk als een zaad niet op de juiste plaats terecht komt. Het is belangrijk dat Comrie hier gaat onderscheiden tussen de bevruchting en de geboorte. Zoals er in het natuurlijk leven verschil (ook in tijd!) tussen die beide is, zo ook in het geestelijke leven. Er ontstaat een embryo!

Het zaad der wedergeboorte

Voor hij over dat embryo gaat spreken, stelt Comrie echter eerst de vraag aan de orde: wat is nu in de wedergeboorte dit levenwekkende zaad? Het antwoord op deze vraag kan voor een gereformeerd godgeleerde niet anders luiden dan: het zaad is het Woord Gods. Maar onmiddellijk zegt hij erbij dat er een almachtige kracht Gods nodig is die dat Woord 'vergezelschaft'. Gods Geest! Dan volgt een wel heel belangrijke vraag: hoe gaat dat dan? Hoe wordt zo'n 'zaad der wedergeboorte' in het hart gebracht? Wel, zegt Comrie, aan dat werk Gods zit een inwendige kant en een uitwendige. Over de inwendige moet hij zeggen: "... ten aanzien van de inwendige wijze zulks schijnt voor ons verborgen te zijn". Wat het uitwendige betreft, noemt hij elf wegen en middelen die de Heere kan gebruiken. Ik wil diegenen onder onze lezers die behoefte hebben deze bladzijden zelf na te lezen (het is de moeite waard!) wel waarschuwen dat zij er goed op letten moeten dat Comrie hier dus over de uitwendige wijze van de wedergeboorte spreekt. Anders zou het wat verwondering kunnen wekken dat hij hier spreekt over een goede opvoeding, dromen, een kloppend geweten en andere dingen meer. Hij wil

daar niet mee beweren die die dingen op zich de wedergeboorte bewerken kunnen, maar dat de Heere ze gebruiken kan. Wij zouden tegenwoordig misschien spreken over de verschillende 'wegen' die de Heere bij de bekering van een mens gaan kan. Als het gaat over het middel dat God gebruikt om de wedergeboorte te werken door Zijn Geest, dan is Comrie heel duidelijk: "Als wij letten op de middelloorzaken: het is niet door uitwendige wonderen, stemmen uit den hemel, gezichten, of dat iemand uit de dooden zou opstaan, om den menschen alles klaar voor te houden, *maar het eenvoudig Woord Gods in den Bijbel beschreven en volgens dien menigmaal door een geringen uitleg*".

De cursivering is van mij. Een opmerkelijke uitspraak! We behoeven het dus niet te verwachten van de meest pakkende, boeiende en geleerde betogen. Het eenvoudig Woord Gods moet het doen, en dan nog vaak dat Woord gebracht in een geringe uitleg. Even later zegt Comrie dan ook dat God door de 'dwaasheid der prediking' mensen wil zaligmaken.

Het embryo

Een embryo. Het is de aanduiding in de natuur voor een ongeboren kind. Een embryo is een vrucht in een bepaalde fase tussen de bevruchting en de geboorte. Ook hier mogen wij volgens Alexander Comrie een lijn trekken van overeenkomst tussen het natuurlijk en geestelijk leven. Zodra de Heilige Geest in het hart van de uitverkoren zondaar een "beginsel van leven heeft ingelegd", ontstaat er een vereniging tussen Christus en de ziel. Hoe dan? Ook nu volgt er weer een belangrijk stuk in de zesde preek van de *Eigenschappen*, waarin we nu steeds aan het lezen zijn. In de eerste plaats wordt Christus met het nieuwe schepsel verenigd. Als die vereniging er niet is, kunnen er geen weldaden tot de ziel komen.

Comrie zegt dan: "Deze vereeniging noemen onze braafste

Godgeleerden een passieve, of lijdelijke vereeniging, overmits dat Christus door den Geest met het schepsel vereenigd wordt zonder eenig toedoen van het schepsel, even gelijk een boom zich eerst met de rank, daarin geënt, vereenigt en de Geest Gods Zelf gebruikt de gelijkenis van inenten in deze hooge verborgenheid...."

In de wedergeboorte, wil Comrie zeggen, is de zondaar dus volkomen lijdelijk. Maar daarna volgt er óók een vereeniging van de kant van de zondaar met Christus. Wel merkt hij op, dat dit vereenigen in het begin nog heel zwak is, "naar den aard der zaak maar nog zwak, ongevoelig, en veelszins zonder bewustheid, dit beginsel nog zijnde in zijn allereersten aanvang". Comrie beroept zich op zijn 'zaligen overgroot-oom' wanneer hij zegt dat het "eerste stamsel of embryo van het geloof" er dan is. Hij spreekt dan onder meer van onze overtuiging van zonde en ellende, van een begeerte en liefde tot de goederen van het genadeverbond en van een gezicht van zijn eigen onwaardigheid. Zo bestaat het levendmaken van de dode zondaar volgens de predikant van Woubrugge in een almachtige, onwederstandelijke en scheppende daad van de drie-enige God, "maar allerbijzonderst van den Heiligen Geest, waarin het uitverkoren vat, de uitverkoren mensch, de eerste stamselen van het nieuwe schepsel ingelegd worden, zoodat hij als een embryo in moeders lichaam leeft, en al de deelen van een mensch wezenlijk heeft, schoon het nog niet tot die volmaaktheid gekomen is, waartoe het naderhand zal gebracht worden".

Zal het goed zijn, dan mag een embryo natuurlijk geen embryo blijven. Zo is het in de natuur, zo is het ook in het genadeleven. Ja, zegt Comrie - en hier ziet hij opnieuw een parallel tussen de natuurlijke geboorte en de wedergeboorte - zoals in het natuurlijke leven "dat schepseltje, eer het geboren wordt, veeltijds toont poging te hebben om tevoorschijn te komen en dadelijk onder de levendigen geteld te worden, alzoo is het ook in deze geboorte uit God door het Woord der waarheid". Zo is er

volgens Comrie in het hart van de 'embryo' in de genade een "verlangen naar de wezenlijke en klare uitgewikkelde ontdekking van Jezus aan het hart". Er is een voortdurend opdragen van zichzelf aan de Heere om met God verzoend te mogen worden. Soms krijgt de ziel 'eenige inlichting in de weg van genade', zoals Comrie het uitdrukt.

Maar tot de klare en heldere kennis van Christus, tot een doorbraak van het genadeleven, tot de geboorte wil het niet komen: "... Als zij nu den grooten stap zullen gaan doen, óf het licht wordt ingetrokken, óf hare gestalte verandert, óf er komen temptatiën, zoodat zij beangst zijn om het te doen, even gelijk iemand, die over een klein water springen moet, hij komt met courage om het te doen, maar, iets inkomende, staat hij te beven, durft het niet wagen, hoe gaarne hij op den anderen oever zou willen zijn..."

Comrie herinnert dan aan het bekende woord uit Jesaja 37:3: "De kinderen zijn gekomen tot aan de geboorte, en er is geen kracht om te baren". Toch, zo merkt hij op, wordt elk kind op de bestemde tijd geboren. Dat is nóg een overeenkomst tussen de natuurlijke geboorte en de wedergeboorte! Comrie bedoelt dan in dit verband met de 'bevruchting' - het zij voor alle duidelijkheid nog eens opgemerkt - het moment van de levendmaking van de dode zondaar. Dan wordt de mens - geheel lijdelijk van zijn kant! - ingelijfd in Christus door het geloof. Dan ontstaat wat hij noemde de embryo. Alle wezenlijke 'stamselen' van het nieuwe leven zijn dan reeds tegenwoordig. Zoals in een embryo in de natuur armpjes en beentjes, ja alle ledematen er al zijn, hoe klein en onbeduidend ook. Ze groeien er niet pas na de geboorte aan, nietwaar? Maar dan komt het in de natuur tot de geboorte. Het leven - dat verborgen reeds lange tijd aanwezig was - wordt zichtbaar, nu ook voor anderen. Het komt nu tot wat Comrie noemt een 'dadelijke en wederzijdsche onderhandeling met Christus'. Dan doet Comrie een uitspraak waar ik in *De Saambinder* al meermalen op gewezen heb: "... dat wij zeer

gaarne betuigen, dat wij het niet met die houden, die stellen, dat al het genoemde geen zaligmakend werk zijn zou, totdat de ziel met bewustheid in een dadelijke en wederzijdsche onderhandeling met Christus komt".

Vorbereidingen tot de wedergeboorte?

Een belangrijke en veelbesproken vraag is altijd weer: zijn er voorbereidingen tot de wedergeboorte! Als we deze vraag aan Comrie zouden hebben kunnen stellen, dan zou hij waarschijnlijk hebben geantwoord met een wedervraag: voorbereidingen van de kant van God of voorbereidingen van de kant van de mens? Wat het laatste betreft: van de kant van de mens is er geen enkel voorbereidend werk tot de wedergeboorte. In de preek over Zondag 7 merkt Comrie op, dat de Heilige Geest in ons niets vindt dat Hij zou kunnen gebruiken om ons te wederbaren. O nee, zegt Comrie: het enige dat in ons is, is onze verdorven aard, waardoor wij geheel en niet maar halfdood zijn. De Geest Gods wederbaart de uitverkoren zondaar die dood was, zonder diens toedoen; ook niet bij trappen, maar (hier gebruikt Comrie Griekse woorden) in een punt des tijds, in een ogenblik.

Maar hoe is het van de kant van God? Gaan er aan de wedergeboorte gewoonlijk enige werkingen van de Heilige Geest vooraf? Comrie antwoordt dat er over deze vraag door de godgeleerden niet hetzelfde wordt gedacht. Er is op dit punt een verschil, "doch van geen groot aanbelang". Hij wijst erop, dat het vooral Engelse theologen zijn geweest zoals Perkins en Amesius, die hebben geleerd dat er in het werk van de bekering gewoonlijk enige voorbereidingen zijn door de Heilige Geest. Zij denken dan aan een zeker buigzaam maken van de wil, een zeer ernstige overdenking van Gods Wet, een overdenking van zijn zonden waardoor men God vertoornd heeft, een wettische vrees voor de straf en enige angsten der hel, die vergezeld gaat met een wanhoop aan alles wat men van zichzelf heeft. Comrie herinnert

eraan, dat de Engelse afgevaardigden op de Synode van Dordrecht in 1618/19 in deze trant hebben gesproken toen het derde en vierde artikel van de Dordtse Leer regels ter sprake kwam. Toen hebben echter verreweg de meeste Nederlandse theologen zich hiertegen verzet. Hij verwijst dan naar hetgeen Witsius hierover zegt in zijn boek over de Verbonden. Deze vermaarde zeventiende-eeuwse theoloog betoont zich erg afkerig van zulk een spreken over 'voorbereidingen tot de wedergeboorte', dat de doodsstaat van de mens loochent en de natuurlijke mens aanspoort zijn vermogen te gebruiken om te kloppen, te zoeken en te hongeren; kortom, om in eigen kracht tot Jezus te gaan. Toch erkent Witsius dat er sommige rechtzinnige godgeleerden zijn geweest die - hoewel in een totaal andere zin - van voorbereidingen tot de wedergeboorte hebben gesproken. Hij noemt dan ook weer Perkins en Amesius. Persoonlijk zou Witsius echter liever anders spreken: "Maar evenwel menen wij, dat diegenen netter redekavelen, welke stellen dat deze en diergelijke dingen in de uitverkorenen geen voorbereidingen tot de wedergeboorte zijn, maar vruchten en gewrochten van de eerste geboorte: voorbereidingen nochtans tot verder en volmaakter werkingen van de edelmoediger makende Geest" (*De verscheiden bedelingen der verbonden Gods*, derde druk, 1716, blz. 341). Als er onder onze lezers zijn die zich in deze materie nog wat verder willen verdiepen, kunnen zij te rade gaan bij het proefschrift van dr. Hugo Visscher over Guilelmus Amesius uit 1894 (blz. 125-131). Verder zegt Comrie ietwat lakoniek: " ondertusschen het is meest maar een woordenstrydt...." En dat is ook zo. Als men maar met de grootst mogelijke kracht staande houdt dat er van 's mensen kant niets is dat de wedergeboorte kan voorbereiden. De dode zondaar wordt levend gemaakt door een almachtige kracht Gods. Het is een werk, zoals onze Dordtse vaders dat zo schoon hebben verwoord, dat God zonder ons in ons werkt. En tussen dood en leven is geen tussenstaat.

Leven vóór de kennis van Christus?

Wanneer begint nu het geestelijk leven in het hart van een mensenkind? Of, anders geformuleerd: wat gebeurt er in het ogenblik van de wedergeboorte? Daarover is Comrie heel duidelijk. Men behoeft alleen zijn eerste preek in de *Eigenschappen des geloofs* maar te lezen om het antwoord te weten te komen. Ook in zijn preek over Zondag 7 gaat hij op deze vraag in. Heel wezenlijk is dat hij voortdurend benadrukt dat aan welke geloofsdaad van de mens dan ook een inlijving in Christus voorafgaat. Comrie wijst erop dat in Zondag 7 niet gezegd wordt dat diegenen zalig zullen worden die Christus en al Zijn weldaden door een oprecht geloof aannemen en die door dat geloof Hem ingelijfd worden, maar omgekeerd: "Die Hem door een oprecht geloof worden ingelijfd en al Zijn weldaden aannemen". Eerst de inlijving, dan pas het aannemen!

Hij schrijft dan: "Vele eenvoudigen, die geene ervarenheid noch geoefende zinnen in het Woord der gerechtigheid hebben, hebben ook de ongerijmdste denkbeelden en stellingen over deze gewichtige zaak...."

Welke ongerijmde denkbeelden bedoelt Comrie? Hij doelt op de opvatting dat een mens vóór de inlijving in Christus een gevoel van zonden kan hebben en een honger en dorst naar de gerechtigheid, en dat zo'n mens vervolgens tot Christus moet komen en Hem aannemen en dat er pas daarna sprake van geestelijk leven zou zijn. Ik zou willen opmerken dat wat Comrie 'de ongerijmdste denkbeelden' noemt voor velen vandaag de dag de gezonde gereformeerde leer schijnt te zijn! Overal immers hoort men verkondigen dat een mens pas geestelijk leven kent nadat hij tot de bewuste en klare kennis van de Middelaar is gekomen. Alles wat daarvóór ligt, zou slechts de dode, onherboren zondaar betreffen. Comrie brengt hiertegen in, dat het één van tweeën moet zijn: ij hebben het hongeren en dorsten naar Christus óf door onszelf, dat wil zeggen uit de 'natuurkrachten', óf wij hebben deze

dingen "uit kracht van onze inlijving in Christus". Het eerste denkbeeld noemt hij een "verzaking van al de gewichtige stukken van onze leer". Wat zou men wel denken, zo vraagt hij, van iemand die zou willen beweren dat een dood mens kan gevoelen dat hij dood is, kan roepen om levendmaking en kan opstaan en op eigen benen naar de dokter gaan? Comrie antwoordt: Zouden wij niet zeggen dat iemand die zoo redeneerde, krankzinnig was? " Het geestelijk leven vloeit niet uit het komen tot Christus voort, maar omgekeerd: et komen tot Christus en het aannemen van Hem zijn daden die het leven reeds veronderstellen! We hopen in het vervolg nog wel te zien hoe deze dingen ook weer aan de orde komen bij de bespreking van het geloof naar aanleiding van Zondag 7. In dit verband gaat Comrie nog in op een tekst uit Gods Woord, die heel vaak werd (en wordt!) gebruikt door diegenen die leerden dat wij pas geestelijk leven hebben na het aannemen van Christus. Het zijn de bekende woorden uit Johannes 3:36: "Die in de Zoon gelooft, die heeft het eeuwige leven". Ik citeer Comrie nu weer: "... waaruit ze besluiten willen dat het geloof in de Zoon voorgaat, en dat men het leven na dat geloof in den Zoon krijgt. Maar mijne geliefden! Ik moet zeggen, dat dit een wonderlijke uitlegging en een zeer verkeerd besluit is; want daar staat niet: die in den Zoon gelooft, zal het leven krijgen, maar hij heeft het alreede; het is hier in den tegenwoordigen, niet in den toekomenden tijd, en dus is het dadelijk gelooven in den Zoon een allerduidelijkst blijk en bewijs, dat hij, die dit doet, alvorens is levend geweest...."

De strijd over het geloof in de achttiende eeuw

Wanneer wij nu willen nagaan hoe Comrie over het geloof heeft gesproken, moeten we eerst iets vertellen over een stukje kerkgeschiedenis uit de eeuw waarin hij leefde. Zijn standpunt is moeilijk te begrijpen als we niet weten wat er in zijn dagen gaande was; en dat was heel wat! In de twintiger jaren van de achttiende

eeuw was er binnen de gereformeerde kerk in ons land een felle strijd ontstaan betreffende het **wezen** en het **welwezen** van het geloof. Aanleiding tot die strijd was de verschijning van het boekje *Korte uitlegginge van het gereformeerd geloof* van de hand van Theodorus van Thuynen, predikant van Dokkum.

Dit in 1722 verschenen werkje blonk niet uit door begrip voor wat Van Thuynen de "fijnen" noemde. De auteur achtte het een dwaling van de "fijnen" te stellen dat het geloof niet bestaat uit een vertrouwen in de vergeving der zonden, maar uit een hongeren en dorsten naar Christus, dat aan dit vertrouwen voorafgaat. Van Thuynen aarzelde niet, hier van remonstrantisme te spreken, ja zelfs van de dwaling van het Concilie van Trente! Hij achtte een dergelijke stelling zonder meer in strijd met Zondag 7 van de Heidelbergse Catechismus. Dat komt er volgens Van Thuynen nu van, als men voet geeft aan mensen die uiterlijk vroom leven, maar die de kennis van Christus en het vertrouwen in de schuldvergeving missen.

Een scherpe reactie op deze uitlatingen kwam van de Groninger professor A. Driessen. Deze man zou enkele jaren later een van de hoogleraren worden van Comrie; de verhouding tussen de professor en de student zou zó vertrouwelijk worden dat Comrie er eens getuige van was dat Driessen in grote zielsangsten verkeerde onder de overtuiging van zijn zonden. Comrie schrijft erover in de preek over Zondag 1. In zijn boekje *Saulus bekeert* schreef Driessen op het laatste moment nog een voorrede, waarin hij Van Thuynen bestreed. Helaas was ook in dit geval haastige spoed niet goed, want uit sommige uitlatingen van Driessen bleek dat hij Van Thuynens boekje slecht gelezen had. Na een antwoord van Van Thuynen waarin deze zijn visie nog eens duidelijk uiteenzette, kwamen weer nieuwe reacties van Driessen. Het bleek in deze strijd om heel wezenlijke dingen te gaan die hun actualiteit vandaag nog niet verloren hebben. Driessen omschrijft in zijn in 1722 verschenen werkje *Het zaligmakend geloof* tegen de verbastering van het gereformeerd geloof een waar geloof als een

door de Heilige Geest in het hart van de zondaar gewerkte toestemming van het getuigenis van het Woord Gods, betreffende het daarin geopenbaarde middel der verlossing, of het getuigenis dat de Vader van Zijn Zoon geeft, dat in Hem gerechtigheid en sterkte zijn voor een verlegen en heilzoekende zondaar. Het woord toestemming is hier cruciaal. Deze toestemming roept in het hart van de zondaar een begeerte naar Christus op; deze begeerte noemde Driessen nu de eigenlijke geloofsdaad. De begeerte naar en het toevlucht nemen tot Christus moet als de "eerste geloofsdaad" volgens hem als de éérste trap van het geloof worden onderscheiden van het vinden van en verzadigd worden met Christus als de tweede trap van het geloof. Is de eerste trap er, dan is ook het wezen van het geloof er! C. Graafland vat in zijn dissertatie *De zekerheid van het geloof* (1961) het verschil zó samen, dat bij Van Thuyne het hongeren en dorsten naar Christus geheel buiten het geloof komen te liggen; volgens Driessen is dit een dwaling. De laatste verwijt Van Thuyne dat deze niet slechts aan de zwakgelovigen alle moed ontnemt, maar vooral dat hij zodoende het onderscheid wegneemt tussen algemene overtuigingen die ook in onwedergeborenen wel zijn en zaligmakende overtuigingen (blz. 206, 207). Volgens Driessen zijn de kennis, de toestemming en het vertrouwen waarover Zondag 7 van de Catechismus spreekt, op elkaar volgende geloofsdaden. De laatste, het vertrouwen, behoort volgens hem tot het welwezen van het geloof.

De strijd over het wezen van het geloof beroerde de kerk in ons land diep. De Utrechtse hoogleraar F.A. Lampe mengde zich in de strijd met zijn *Vier academische verhandelingen over het zaligmakend geloof* (1723). Hij nam het voor Driessen op, hoewel genuanceerd. Lampe beriep zich onder meer op Gomar, die het vertrouwen in de vergeving der zonden had gerekend tot het welwezen van het geloof. Beide partijen kregen natuurlijk hun aanhang. De Dordrechtse predikant C. Vrolijkert koos voor Van Thuyne partij in zijn *Twee godgeleerde oefeningen*.

Daartegenover vertolkte Wilhelmus Schortinghuis in zijn bekende werk *Het innige Christendom* het standpunt van Driessen en Lampe. Een bondige samenvatting van de strijd geeft ds. G.H. Kersten in zijn *Gereformeerde Dogmatiek* als hij schrijft: "In het midden der 18e eeuw is onder de Nederlandsche godgeleerden verschil gerezen over het wezen des geloofs, met name over de vraag, of de verzekering tot het wezen des geloofs behoort. Brakel ontkende dit. Hij beschouwde de verzekering als vrucht van het geloof en rekende het hongeren en dorsten naar Christus onder het toevlucht nemend geloof, behoorend tot het wezen en de verzekering tot het welwezen des geloofs. Theodorus van der Groe leerde, dat de verzekerdheid een wezenlijk bestanddeel van het geloof is en werd daarover heftig aangevallen door Jacob Groenewegen, die wel meermalen onbesuisd uit den hoek kwam. Theodorus van Thuynen, met wien Ph. Themmen het eens was, bestreed Brakel; volgens hem bestond het geloof in een verzekerd vertrouwen. Driessen en Lampe namen het voor Brakel op. A. Driessen zag in het wezen des geloofs, dat zich openbaart in hongeren en dorsten naar de gerechtigheid van Christus, een toevluchtnemend vertrouwen, waaruit het verzekerd vertrouwen ontspruit. Comrie droeg leed over deze twisten...." (Gereformeerde Dogmatiek, 1966, deel II, blz. 164).

Comrie's standpunt in de strijd

In de diepingrijpende twisten over het geloof die in de achttiende eeuw de kerk in ons land beroerden, heeft ook Comrie zijn positie moeten bepalen. Het zou wel eens kunnen zijn dat Graafland de positie van Comrie goed heeft getypeerd met de opmerking, dat deze "weigert een positie in te nemen in de strijd tussen Van Thuynen en Driessen, omdat volgens hem beiden van een verkeerd principe uitgaan. Beiden gaan nl. uit van de beschouwingen van W. a Brakel, die aan de 'habitus' (hebbelijkheid) van het geloof vrijwel voorbijgaat en alle nadruk

laat vallen op het geloof als daad (Graafland, a.w., blz.220). Comrie heeft zijn gevoelens over deze dingen het meest helder verwoord in zijn *Stellige en praktikale verklaring van de Heidelbergse Catechismus* bij de verklaring van Zondag 7. Ik citeer steeds uit de editie van 1938.

Toegekomen aan de vraag wat onder een oprecht geloof moet worden verstaan, verklaart Comrie dan eerst wat zulk een geloof niet is: "Als hier van het geloof gesproken wordt, zoo moeten wij daardoor niet verstaan eenige daad of werkzaamheid van den mensch of van de ziel der menschen. Dit moeten wij aanmerken tegen die, welke nooit anders van het geloof denken of spreken dan van een daad en werkzaamheid waardoor zeker gewrocht veroorzaakt of teweeggebracht wordt. Ofschoon velen die zoo spreken en denken het niet zien, zoo is deze stelling nochtans de eigenlijke ziel van de leer der Remonstranten niet alleen maar het is in zijn grondslag daarenboven Sociniaansch en Paapsch" (426).

Als het geloof niet anders dan een daad is waardoor wij gerechtvaardigd worden, dan is het volgens Comrie "zoo klaar als de zon aan den hemel" dat wij gerechtvaardigd worden uit en door de werken. En dat is zo 'Paapsch' als het maar zijn kan. Met grote nadruk bevestigt hij dat het zó belangrijk is dat hier door het geloof geen daad of werkzaamheid moet worden verstaan dat als men hieraan begint te tornen men "de geheele leer doet wankelen" (427). Hij wijst erop dat de Catechismus in Zondag 7 niet zegt dat wij door te geloven, maar door het geloof Christus worden ingelijfd. Dit woord geloof geeft te kennen ".... de genade of de hebbelijkheid des geloofs, waaruit de daden van het geloven voortvloeien en uitgeoefend worden; gij behoorde uw eigen taal te verstaan en te begrijpen dat er onderscheid is tusschen geloof en geloven. Onthoudt het in het vervolg: Geloof geeft te kennen de genade des geloofs of de ingestorte hebbelijkheid, maar geloven geeft te kennen de werkzame daden, uit dat geloof voortkomende. Zoo is het in alle andere opzichten, het gehoor is niet hooren; het

eene is het zintuig, het andere de werkzame gewaarwording van hetgeen dat door het gehoor als een lijdelijk zintuig ontvangen wordt Ik zal u slechts alleen te binnen brengen hoe nauwkeurig de Dordtsche vaders dit onderscheid in het oog gehouden hebben over het derde en vierde artikel van de Remonstranten, de hebbelijkheid van de daad onderscheidende...." (427).

De hebbelijkheid en de daden

Nadat Comrie zo duidelijk gemaakt heeft dat het geloof geen werkzaamheid of daad kan zijn en dus wat het niet is, gaat hij ertoe over te zeggen wat het wel is:

"Wij verstaan dan door het geloof hier een ingestorte hebbelijkheid of vermogen, dat God de H. Geest in de harten de uitverkorenen instort, tegelijk met de nieuwe natuur, als deszelfs eerste en voornaamste deel, waardoor zij een vermogen, uit Christus en van Christus in hen overgaande, ontvangen om al de indrukken, die het Goddelijk Woord op dit vermogen of deze hebbelijkheid maakt, te ontvangen en volgens de ontvangen indrukken van het Woord, omtrent al de gedeelten van dit Woord werkzaam te zijn, overeenkomstig met de natuur van dit ingestorte vermogen en de inhoud van die teksten, welke inhoud met een bovennatuurlijk licht tot de ziel gebracht worden en van dit nieuw vermogen ontvangen worden" (428, 429).

Het zou een misverstand zijn, te menen dat Comrie deze gedachten hier voor het eerst of hier als eerste ontvouwt. In zijn *Verhandeling van enige Eigenschappen des zaligmakenden geloofs* sprak hij reeds negen jaar eerder, zij het in een iets ander verband, van het vermogen (potentia) dat tot dadelijkheid (ad actum) gebracht wordt (uitgave 1930, 248). Graafland heeft erop gewezen dat reeds een eeuw vóór Comrie een verwante geloofsbeschouwing te vinden is bij Dionisius Spranckhuysen {De zekerheid van het geloof, 219}. In de buitengewoon belangrijke en invloedrijke preek over Zondag 7 betoogt Comrie verder dat,

hoewel de hebbelijkheid (habitus) tot de dadelijkheid (actus) komen moet, de hebbelijkheid daarom in zichzelf nog niet onvolkomen is. Zo kan de smaak volmaakt zijn, hoewel zij nooit zoet heeft geproefd. Doorgaans verloopt er, aldus Comrie, niet veel tijd tussen de inplanting van het geloofsvermogen en de eerste geloofsdaden.

Hoe komt het geloof tot geloven?

De habitus moet komen tot de actus; anders gezegd: de hebbelijkheid of het geloofsvermogen moet komen tot de dadelijkheid. En nóg eenvoudiger: het geloof moet komen tot geloven! Maar hoe gaat dat dan? Dat geschiedt door de werking van de Heilige Geest, Die het Woord tot het geloofsvermogen brengt en de geloofsdaden veroorzaakt:

"De werkzaamheden uit dit beginsel voortvloeiende, zijn overeenkomstig die gedeelten des Goddelijken Woords, waarmede en waardoor het God den Heiligen Geest behaagt op dit vermogen te werken. Werkt Gods Geest door de Wet op dit ingewrocht geloof, dan wordt de mensch, die het geloof oefent van zijn zonden en ellende op een zaligmakende wijze zoo overtuigd, dat hij waarlijk zich zoo kennende, zijn ellende betreurt, zijn zonden belijdt en zich voor God schaamt. Werkt Gods Geest door het Evangelie op het ingewrocht geloof, Jezus in het Evangelie openbarende aan de ziel, dan werkt het geloof omtrent den Middelaar, zooals Hij ontdekt wordt, van verre of nabij, in begeeren, verlangen, hongeren, dorsten, vluchten, enz., zoo Hij van verre gezien wordt; maar zoo Hij van nabij aan de ziel geopenbaard wordt in het Woord van 't Evangelie, dan in aannemen, omhelzen, vertrouwen en verlating van zichzelf op Hem met de volste gerustheid en verzekering" (Catechismus, 430, 431).

De bovenstaande woorden zijn buitengewoon belangrijk. Comrie wil hier zeggen, dat de mens alleen maar geloven kan, als de Heilige Geest met Zijn bovennatuurlijke en onwederstandelijke kracht inwerkt op het geloofsvermogen. Dat doet de Geest des Heeren altijd door het Woord. En dan wel zó door het Woord, dat Hij een bepaald gedeelte van het Woord neemt en dat tot het hart van de zondaar brengt. Het geschonken geloofsvermogen komt dan tot de oefening van het geloof en richt zich op het Woord, maar dan ook alléén op dat Woord, dat door de Heilige Geest wordt gebruikt. Méér kan de zondaar op dat moment niet geloven; minder ook niet! Is nu het woord dat de Heilige Geest tot het hart brengt een woord der Wet, dan ontstaat er in het hart van de zondaar smart over de zonde en schaamte voor God. Het is erg belangrijk erop te letten dat Comrie deze dingen tot het geloof rekent. Is echter het Woord dat de Geest gebruikt een woord van het Evangelie dan ontstaat er in het hart werkzaamheid omtrent de Middelaar! Lees het bovenstaande citaat nog eens door; let u er dan bijzonder op hoe Comrie ook in de kennis van de Middelaar een onderscheid aanbrengt: men kan de Middelaar kennen 'van verre' en 'van nabij'! Is het van verre, dan ontstaat er in het hart een verlangen, hongeren, dorsten en vluchten tot Hem. Is het van nabij, dan mag de zondaar Hem aannemen, vertrouwen en omhelzen. Het komt mij voor dat deze dingen ook voor de prediking in onze tijd van het grootste belang zijn.

Wat de hebbelijkheid van het geloof betreft zegt Comrie nog enkele dingen die de moeite van het lezen zeer waard zijn. In de eerste plaats: de hebbelijkheid van het geloof is het middel waardoor Christus ingang in de harten der uitverkorenen voor Zich maakt en tevens het middel waardoor de ziel wedergeboren wordt. Vervolgens legt hij er de nadruk op dat de werkzaamheid van het geloof, de daden van het geloof dus, niet in één keer tot hun 'volmaaktheid' komen. Scherp keert hij zich in dit verband tegen de wijze waarop sommigen "zo veele arme zielen"

behandelen, "waardoor de Geest wordt uitgebluscht en de gekrookte rietjes en glimmende vlaswiekjes vertrapt en uitgebluscht worden. Men zegt hen, dat alles, wat voor het dadelijk aannemen gaat, op zijn best maar gemeen werk is, waarmede zij verloren zullen gaan; men leert zulke verslagenen, dat eer zij leven uit Christus ontvangen, zij tot Hem gaan en Hem eerst aannemen moeten, en dat zij daardoor het leven en de nieuwe natuur ontvangen.... Deze dingen maken groote indrukken op de teedere en bekommerde eerstbeginnenden, vermits zij aanvankelijk weten hoe bedrieglijk hun hart is en hoe naar het zijn zoude bedrogen uit te komen; daarom verwerpen zij alles wat zij maar ondervinden, alsof het maar eigen werk was...."

Comrie maakt zich boos op degenen die de kleinen in de genade zo in het nauw brengen en hen wijsmaken dat het niets is, als een mens nog niet tot het bewuste aannemen van Christus is gekomen. Hij heeft er geen lust in te onderzoeken waar zulk een wijze van het behandelen van zielen vandaan komt, maar de mensen die er aan toegeven noemt hij - krasse woorden! - medearbeiders van satan. Ook heeft hij gemerkt dat het gevolg van een en ander vaak is dat de kleinen in de genade die zo behandeld zijn degenen die anders met hen omgaan, verdenken van trouweloosheid, alsof die maar met loze kalk zouden willen pleisteren! Scherp roept hij uit: "Mijn ziel kome niet in den raad van dezulken, die Gods werk in de eerste beginselen helpen onderdrukken, met tot arme wormen te zeggen: zoo en zoo moet het zijn, of het deugt niet!" Uit ervaring weet hij, zo schrijft de predikant van Woubrugge, dat er zo heel wat 'meesterachtige mensen' gekomen zijn, die jaar uit jaar in nergens anders over weten te spreken dan over hun zonden en over hun aannemen van de Heere Jezus. Zo redeneren deze mensen steeds in een cirkel rond. Comrie zegt: "Het is bij hen even alsof de weg naar den hemel alleen bestond in een gebruik maken van Christus tot wegneming van zijne schuld, en daarmede gedaan". Zou het niet de uiterste dwaasheid zijn, zo voegt hij eraan toe, als men van een

kind in de natuur zou betwijfelen dat hij een mens is omdat hij geen man en vader is? Zo is het ook in de genade! In dit verband wijst Comrie erop dat naar zijn mening voor degenen die het genadeleven pas willen doen beginnen met het aannemen van Christus "wel drie groote vierdeparten van den Bijbel" heel erg duister moeten zijn. Hij herinnert aan die vele teksten die spreken van armen, hongerenden, dorstenden en treurenden en wijst erop dat in al die teksten met niet één woord over de "aannemende daad" wordt gesproken, maar wel over "worstelingen der ziel om daartoe te geraken". Als men hem tegen zou werpen dat in zulke teksten wellicht over mensen wordt gesproken die Christus eens aangenomen hebben en toen leven hebben ontvangen maar nu weer in het duister zijn terechtgekomen, dan antwoordt hij: "Zoo dit een uitlegging van Gods Woord is, versta ik niets" Nee, merkt hij op: in deze teksten wordt van mensen gesproken die het geestelijk leven uit Christus hebben ontvangen door hun inlijving in Hem en die er nu reikhalzend naar uitzien om tot ruimte te mogen komen.

Toch valt Comrie niet in het andere uiterste. Hij schaart zich ook niet onder degenen die beweren dat het aan nemen van Christus niet nodig is, als de inlijving in Hem er maar zijn mag. Wanneer hij vele bladzijden lang in zijn preek over de zevende Zondag heeft benadrukt dat de inlijving in Christus voorafgaat aan het aannemen van Christus, wijdt hij met even veel nadruk verschillende bladzijden aan de noodzakelijkheid van het aannemen van de Middelaar. Het is Gods oprechten er daarbij niet zozeer om te doen, zo betoogt hij, om de weldaden van Christus aan te mogen nemen, maar het gaat hun in de eerste plaats om de Persoon van de Middelaar! Hij merkt hierover op:

"Al wat dezulken beoogen, die de goederen, zonder den Persoon zelf, begeeren, is vrede voor hunne conscientie, vertroosting tegen de verschrikkingen des doods en eene hoop van de gelukzaligheid in den derden hemel. Als zij dit mogen hebben, dan zijn zij zonder den Persoon tevreden. Maar, mijne geliefden! In hoe

hooge mate men zich inbeeldt dit alles te hebben zonder den Persoon, zoo is alles toch louter bedrog en ijdele inbeelding; de vrede is gestolen en de hoop zal beschaamd worden, wanneer die weggevaagd zal worden als een huis der spinnekoppen...."

De daden van het geloof

Comrie onderscheidt drie geloofsdaden, namelijk kennis, toestemming en vertrouwen. We willen hier kort over zijn en onze bespreking van Comrie's uitspraken over de wedergeboorte en het geloof gaan afronden. Wat de geloofsdaden betreft alleen nog dit: géén van deze drie daden mag de 'actus formalis fidei', de eigenlijke of volkomen daad van het geloof worden genoemd. Zoals drie lijnen op zichzelf nog geen driehoek vormen, zo maken de drie daden van het geloof het geloof nog niet. Van een oprecht geloof is eerst sprake als er een 'combinatie van alle wezenlijkheden' is. Nu wordt duidelijk welke positie Comrie inneemt in de twisten over het geloof in zijn tijd. Evenals Theodorus van der Groe houdt hij staande dat het vertrouwen tot het wezen van het geloof behoort. Het behoort namelijk tot de natuur van het 'ingewrochte geloof' (de habitus of hebbelijkheid). Maar omdat deze niet altijd geoefend wordt, kan Comrie ergens tot de duidelijke uitspraak komen waar wij reeds eerder op wezen: "... dat wij zeer gaarne betuigen, dat wij liet niet met die houden, die stellen, dat al het genoemde geen zaligmakend werk zijn zou, totdat de ziel met bewustheid in een dadelijke en wederzijdsche onderhandeling met Christus komt" (Eigenschappen, 132).

Comrie's spreken komt ons hier Schriftuurlijk, evenwichtig en pastoraal voor. Als de prediking in deze koers vaart, zal zij enerzijds bewaard worden voor het verzinken in een kolk waar alles wordt weggeslagen wat niet tot de bewuste verzekerdheid van het geloof kwam, en anderzijds voor het vastlopen op een zandbank waarin de ziel rust gegeven wordt buiten de kennis van de Middelaar. Men heeft Comrie wel verweten dat de invloed van

de filosofie van Aristoteles hier ten koste is gegaan van het spreken van de Schrift, maar dit verwijt schijnt ons te goedkoop. Of een gedachtengoed Schriftuurlijk is, wordt niet zozeer bepaald door de termen waarmee het onder woorden wordt gebracht dan wel door de inhoud ervan.